

УДК 94(477)«1648/179»:321.01]:930(477)

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2535719>

orcid.org/0000-0001-5096-8288

Ірина Діптан

ДІПТАН Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка. Сфера наукових інтересів – історіософія, історія України.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕЯ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО: ВІЗІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

*«...ідея об'єднання українських земель і їх політичної
окремішності...
тісно сплітається з усією діяльністю Виговського в часах
Хмельницького
і по його смерті...» [3, с. 371]*

У статті розглядаються ключові проблеми гетьманування Івана Виговського (з поміж яких визначальна – Гадяцький договір 1658 року) у працях Михайла Грушевського. Підкреслюється неоднозначність ставлення вченого до українсько-польського компромісу 1658 року. З одного боку, дослідник високо поціновує І.Виговського та його однодумців за усвідомлення ними наріжної ідеї суспільно політичного розвитку українства – необхідності власного національно державного буття – й спробу юридичної фіксації її у відповідних пунктах «Великого князівства Руського». З другого – наголошує на низці чинників, які обумовили «нежиттєздатність» унії й безперспективність польського зовнішньополітичного вибору І.Виговського.

Ключові слова: Іван Виговський, Михайло Грушевський, гетьман, Військо Запорозьке, Гадяцька унія, Велике князівство Руське, дипломатія.

Актуальність дослідження. Історія українсько-польських відносин перенасичена непорозуміннями, образами, взаємозвинуваченнями, відвертим збройним протистоянням. Підґрунтя цьому – тривале

© І. І. Діптан, 2018

перебування частини етноукраїнських земель (інколи – основного їх масиву) у складі першої, а потім – другої Речі Посполитої в бездержавному статусі, а відтак з усіма складовими імперської політики щодо українства. Водночас маємо поодинокі, напрочуд багатобіччі, та у висліді своєму безрезультатні спроби порозуміння, навіть скріпленого відповідними договорами і зобов'язаннями. Одним із таких вікопомних проєктів був Гадяцький договір 1658 року.

Що ж спричинило його з'яву? У чому його сутність? І, найголовніше, чому Гадяцька унія залишилася історичною пам'яткою, хоча і доволі повчальною, а не фундаментом для ствердження Козацької держави в новому геополітичному вимірі? На ці та інші запитання спробуємо відповісти через призму їх бачення в працях найвидатнішого українського історика Михайла Грушевського.

Мета дослідження полягає в тому, щоби розкрити погляди вченого на вузлові проблеми гетьманства Івана Виговського і, насамперед, Гадяцьку унію 1658 року.

Передовсім автор з'ясовує обставини, за яких генеральний писар Війська Запорозького здобуває булаву і в якому статусі володіє нею.

М. Грушевський зазначає, що «смерть Хмельницького лишила непорішеною цілу низку важких питань, а передусім... справи наступства» [3, с. 3]. Здавалося, що саме ця проблема була завчасно розв'язана, позаяк із квітня 1657 року «... Юрко Хмельниченко формально вважався гетьманом, співрегентом свого батька...» [3, с. 3]. Але так не вважали ані московські можновладці, ані козацький генералітет (хоча перші згідно з «Березневими статтями» Б. Хмельницького не мали права втручатися в процес обрання козацького керманіча).

У Москві із запізненням дізналися «... про смерть гетьмана, договір Ракоція з поляками і бунти в війську» [3, с. 9], та швидко оговталися. Вчений зауважує на примусовій затримці прибулого ще за життя Богдана посольства П. Тетері, бо «...московському урядові не було бажано, щоб люди, які встигли... зорієнтуватися в московських намірах, їхали наперед... і приготовляли ситуацію – в напрямі... не бажаним для Москви» [3, с. 19]. Царський уряд, покладаючись на відомості, надіслані воеводами (київським – А. Бутурліним, путивльським – М. Зюзіним), думним дяком Наумовим [3, с. 4-6], реляції Желябузького «... про настрої в війську і поза військом, про успіхи його агітації против гетьманського правління, про сприятливі відгуки на проєкт заведення московських воеводів...» [3, с. 12], «...уявляв собі Україну в стані внутрішньої анархії і сподіваючися використати цей хаотичний стан для корінних змін українського правління, хотів перевести підготовку через своїх людей» [3, с. 19-20].

М. Грушевський скрупульозно аналізує споряджені царем «місії» В. Кікіна, І. Роколова, А. Матвєєва; підсумовує, що, попри всі єзуїтські застережно-погрозливі методи діяльності московських нишпорок [3, с. 19-30], козацька старшина спромоглася скликати 26 серпня (5 вересня) в Чигирині раду, де й обрала свого керманича.

М. Грушевський заперечує достовірність «класичного оповідання» «Самовидця» про обрання І.Виговського, оскільки воно «... являється справді більш літературним твором, ніж історичною інформацією; писане з далекої перспективи, з явною і неукритою антипатією до «фортельного ляха і переворотного латинника», ... викликає недовір'я...» [3, с. 36]. Натомість дослідник покладається на такі документи: листи І.Виговського путивльському (М.Зюзіну) та київському (А.Бутурліну) воєводам відповідно від 26 і 30 серпня 1657 року; свідчення царських посланців І.Роколова та В.Кікіна, київського полковника П.Яненка [3, с. 31-38]. М.Грушевський цитує грамоту новообраного гетьмана на царське ім'я, в якій мовиться, зокрема, наступне: «Хоч іще за життя Б.Хмельницького на уряд гетьманський наречено було Юрія Хмельницького ..., але тому, що він літ совершенних не має, на раді генеральній, котру сьмо по смерті Б.Хмельницького вчинили, вибрали на уряд гетьманський мене – хоч я від того уряду й відмовлявся» [3, с. 38].

М.Грушевський указує на мотиви невиконання старшиною волі покійного гетьмана: «події, що сталися в війську під булавою Юрія: мало авторитетне становище його...» [3, с. 3]; відмова виступити в похід супроти Польщі тощо. «Можливо, – продовжує автор, – що в дійсності він (Виговський) особисто і не рвався так до булави, і не пускався на такі інтриги, як то представляли його противники, і готов був вдовольнитися ролею регента. Але супроти можливості, що против скомпромітованого останнім бунтом Юрія, буде висунена якась інша кандидатура на гетьмана, яка відсунула б від впливу не тільки Юрія, але і всю групу Хмельницького, ця група сама признала за краще висунути кандидатуру Виговського на гетьмана...» [3, с. 37].

«Новий гетьман, – на думку М.Грушевського, – був людиною досвідченою, тямущою, бувалою, непоганим політиком, при цьому, безперечно, – українським патріотом, щирим автономістом, однодумцем старшини, який разом з нею палко бажав забезпечити свободу і недоторканність України» [2, с. 324].

Учений відкидає версію про регентство, тимчасовість (до повноліття Хмельниченка) гетьманства І. Виговського. Спираючись на документи, стверджує, що «Виговського обрали гетьманом одразу, але старшина боялась, щоб «чєрнь козацька», стоячи на боці Юрася, не протестувала проти цього вибору, тому обрання здійснено було не на

повній військовій раді, а на старшинському з'їзді, і вже згодом, коли в Москву пішли доноси на цю неформальність, Виговський повторив свій вибір на повній військовій раді і був знову обраний гетьманом» [2, с. 323-324].

Але друга, вже загальновійськова, козацька рада мала суперечливу передісторію. М. Грушевський наголошує на тому, що І. Виговський, попри провокативні дії Москви, аж ніяк не прагнув розриву з нею. Як аргументи – листи гетьмана до А. Бутурліна та М. Зюзіна, грамота до царя. В них новообраний володар булави оповідає про події 23-26 серпня (2-5 вересня) 1657 року в Чигирині і запевняє, що буде «...з усім військом вірно служити й. цар. в-ву» [3, с. 37]; нагадує, як «... бувши писарем, був зичливим в. государеві, і своїм промыслом всіх привів до підданства...» [3, с. 38]; засвідчує свою відданість затримкою в гетьманській резиденції посольства С.-К. Бенъовського та готовністю до спільної, «...з ратними людьми в. цар. в-ва...» [3, с. 39] боротьби з кримцями. В конфіденційних розмовах із В. Кикіним гетьман застерігає царя від «лядського лукавства» («А король Ян-Казимір в листах своїх і досі ще називає нас, військо Запорізьке, своїми підданими: а ми не то, що в підданстві у нього бути, але й імені лядського чути не хочемо»); пропонує власне посередництво задля замирення московитів зі шведами; відмежовується від «самовільства» полковника І. Нечая (в білоруських землях сприймав людяність під козацький присуд) [3, с. 40-41].

Після від'їзду 3 (13) вересня В. Кікіна до Москви, звідти до гетьмана прибув стрілецький голова А. Матвеев. Учений бідкається на брак достовірних даних для відтворення цілісної картини перемовин гетьмана з царським посланцем [3, с. 42-44]. «Московський уряд, – припускає дослідник, – далі наставляв на виводі козацьких залог з своїх воєводств і ліквідації білоруської козаччини...» [3, с. 44]; А. Матвеев висловив царське веління про спрямування воєвод із ратними людьми до Чернігова, Переяслава, Ніжина, Білої Церкви, Корсуня та Прилук і утримання їх коштом місцевої людяності [3, с. 43-44].

У контексті наростання суперечностей між Москвою і Чигирином, учений з'ясовує ситуацію в Гетьманщині по поверненню П. Тетері. Професор шкодує, що не залишилось автентичного запису звіту козацьких посланців, висловлює сумнів стосовно авторитетності циркуляра миргородського полковника Г. Лісницького, «...котрим він подавав на обміркування своїх полчан московські пропозиції, прислані від Виговського...» [3, с. 48]. Історик переказує зміст «статей Лісницького»; зауважує, що «...за автентичні статті Виговського те, що... подано ніяк не можна вважати. Воно передає тільки те, що говорилося з приводу привезених з Москви царських пропозицій» [3, с. 49]. Як

своєрідний «відгомін» – оповідь миргородського міщанина М. Калениченка; путивльського вістуна Чернова; інформація полтавського полковника М. Пушкаря; листовне звернення ніжинського протопопа М. Филімоновича до окольничого Ртіщева та путивльського воеводи М. Зюзіна; шведського дипломата Д. Калугера, польського посланця Єрлича [3, с. 48-55].

На зіставленні різноманітних рефлексій, реляцій, звідомлень М. Грушевський реконструює в загальних рисах зміст доповіді П. Тетері і дискусії, що розгорнулася довкола неї: «...перед збіраною в Чигирині старшиною вирисовувалася перспектива нового порушення Переяславської умови: скасування гетьманського правління, заведення московської воеводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, знищення економічних і політичних привілеїв старшини, ліквідація автономної української церкви і т.д.» [3, с. 55]. Всі ці побоювання були небезпідставними з огляду на «агітаційні балачки» Желябужського та В. Кикіна, заяви А. Матвєєва, «уперте ігнорування наступників Богдана на гетьманстві – Юрія і Виговського...» [3, с. 55]; ймовірність прибуття в Україну військових сил О. Трубецького та Г. Ромодановського... При цьому – «...неполагоджені відносини з Кримом і Польщею...» [3, с. 56], небезпечна ситуація на Запорозжжі. Відтак «старшина, – констатує вчений, – ...була збентежена, стривожена, роздратована [...], заводила балачки про можливості повного розриву з царем, виходу з його протекції, відновлення союзу з Кримом і т.д.» [3, с. 56].

Для з'ясування нагальних проблем життя Гетьманщини й була скликана загальновійськова рада в Корсуні. Про неї М. Грушевський оповідає на основі звіту капітана Чернишова київському воеводі А. Бутурліну, опису путивльського вістуна М. Юдіна, інформації від вистанця з Корсунської ради до Москви Ю. Миневського тощо. Зауважує на демарш І. Виговського, котрий «...віддав полковникам булаву і сказав, що не хоче бути гетьманом, тому що в пунктах, присланих від вел. государя відбираються їх дотеперішні вільності, а він в неволі бути не хоче» [3, с. 58]. Старшина повернула йому булаву, запевнивши, що за права та вольності «...будемо стояти всі одностаينو, щоб нічого нам не вібірано» [3, с. 58].

На переконання М. Грушевського Корсунська рада 11 (21 жовтня) 1657 року має поціновуватися двояко. По-перше, вона легатимізувала І. Виговського як гетьмана (вчений зацітовує виїмку зі звідомлення Д. Калугера, що І. Виговський зайняв місце Б. Хмельницького «свобідним і щирим вибором всього війська Запорізького – навіть подвійним: раз в Чигирині, другий раз в Корсуні з величезною парадною на

тім уряді потверджений» [3, с. 60]. По-друге, вона висловила «...вотум довір'я і ухвали його твердої політики супроти Москви в обороні козацьких вільностей» [3, с. 60]. Як підтвердження мовленому – стилізована Д. Калугером козацька відповідь на царські жадання: неможливо звести козацький реєстр до 40 тисяч, оскільки «...козаків знайдеться 200 або 300 тисяч, всі вони однаково билися за свободу...»; неприпустимо міста нові передавати у «...володіння московського князя [воєводам], козакам лишаться самі пограничні...»; необхідно визнати І. Виговського гетьманом; як попередження: «...коли московський князь схоче триматися попереднього договору, зложеного з небіжчиком Хмельницьким, то вони також будуть його виконувати, коли він захоче щось у тім змінити, вони самі подбають про своє добро і свою добру репутацію» [3, с. 62].

Не рахуватися з волею старшини московський уряд не міг, а тому «...рішив признати і продовжити фактичний стан речей і стриматися до слухного часу з задуманими обмеженнями української автономії» [3, с. 77]. У зв'язку з цим постановлено було О. Трубецького з військом в Гетьманщину не направляти («відомості про усобицю, бунти і замішання не потверджувалися [...]. Виговському на пункті лояльності не можна було нічого закинути [...]. Навпаки дезідерати і агітаційні гасла висунені московським урядом [...] викликали контр-агітацію, в наслідках своїх нелегку до передбачення» [3, с. 77]); натомість вирішено визнати І. Виговського гетьманом і зажадати від нього лише присяги на вірність цареві.

Як наслідок – «...царська грамота до гетьмана з 18 (28) жовтня, в котрій найважливіше було – сама адреса: «війська Запорізького гетьманові Ів. Виговському і всьому військові Запорізькому»» [3, с. 78]. Відтак цар звелів «...бояринові кн. А.Н.Трубецькому з тов. ...до війська Зап., не йти – аби від того походу нашим підданам, Малої Росії жителям не понести... великих утрат в підводах і кормах» [3, с. 79].

Але довгоочікуваної царської грамоти Виговському та його однопумцям було замало: «... бажали надати якнайбільше політичного престижу своєму пануванню через московське «благословення» (як висловилася старшина в своїй грамоті з Корсунської ради) » [3, с. 80]. Цього не сталося, бо ж «... московський уряд думав про те, щоб поставити наступство гетьманів в можливо тіснішу залежність від себе...» [3, с. 80].

На думку М.Грушевського певний інтерес для дослідника являє «... начерк царської грамоти, що мала заспокоїти українську людність супроти тих чуток, які пішли по Україні про задумане царем скасування українських вільностей» [3, с. 80]. Квінтесенція документа – в

наступному: «Ми від вас, як вірних підданих ніякої зради ... не чаємо, – але й вам не треба ані в гадці не мати, щоб від нас могли бути якісь утиски на вольності ваші, – ми хочемо вас тримати у всім за вашими правами і вільностями, а наше царське слово ніколе не змінне» [3, с. 81].

«Радісну грамоту» привіз у Чигирин 17(27) листопада стряпчий Д. Рагозін. Через чотири дні, споряджаючи його до Москви, гетьман просив: «Нехай би в. государ... бунтівників («воров») запорізьких козаків, що поїхали до нього бити чолом, зволив затримати, або до мене прислати, аби далі не було замішання («ссоры») – а то вони собі іншого гетьмана вибрали [3, с. 81].

А в цей час у Москві перебувало посольство від гетьмана, очолюване братами Миневськими. У висліді козацько-московських перемовин вирішено було, ніби-то для зміцнення позицій І. Виговського, скликати у Переяславі Генеральну раду за участю царського представника. Новообраний гетьман мусив би скласти «... присягу цар. в-ву і йому при війську була б передана... «потвержденная» грамота» [3, с. 92]. Тобто, певне порозуміння було досягнуте.

М. Грушевський наголошує, що влітку-восени 1657 року в Україні розгорталися водночас два елекційні процеси – вибори гетьмана і митрополита. Царство прагнуло використати їх задля «...приведення українського життя в тіснішу залежність від московського контролю...»; натомість українська духовно-світська еліта – «...для відстоювання вільностей...», «...приєднання Західної України до козацької: скріплення зв'язків в ієрархічних відносинах» [3, с. 94].

Обрання митрополита І. Виговський поклав на чернігівського владуку Л. Барановича. Москва через А. Бутурліна наказувала «...Барановичу, Гізелю, київським ігуменам..., щоб вони були під послухом і благословенням московського патріарха, без царського указу єпископів не скликали, без благословення патріарха митрополита не вибирали...» [3, с. 95]. Гетьман усіляко гальмував цей процес і кінцево митрополитом ствердили Діонісія Балабана – луцького єпископа («з 8 лютого маємо вже повідомлення... від... Балабана»). Підбиваючи підсумки «церковних перегонів» М. Грушевський узагальнює: «... вибори переведено без порозуміння з царем і патріархом; за зізнанням Д. Балабана, «... на митрополію вибрано мене, з огляду на сильні налягання всієї України і самого гетьмана...», відтак «...плани поєднання козацької України з Західною діставали нового впливового союзника» [3, с. 100].

Наразі Московія змушена була проковтнути «образу», до часу – затаїтися.

Новий етап відносин між Чигирином і Москвою був започаткований пізньою осінню 1657 року і завершився розривом Гетьманщини з Царством. Щоби зрозуміти, чому так сталося, необхідно, вслід за вченим, розглянути дві проблеми: по-перше, взаємини гетьмана з низовим товариством; по-друге, роль Москви в розгортанні громадянського розбрату в Україні.

Передусім М. Грушевський нагадує, що Микитинська Січ, «бувши головним вогнищем повстання, всадивши... Богдана Хмельницького на гетьманство... після Зборівського замирення відреклася свого вибранця...» [3, с. 101]. Старому гетьманові вдалося придушити заколоти, упокорити січовиків каральними акціями. Та вже на весну-літо 1657 року Січ вийшла з-під контролю Чигирини. Спроби новообраного гетьмана змінити кошову старшину викликали ще більший супротив: «...кошовий Яків Барабашенко... проголосив вибір Виговського неважним, тому що він стався без участі Запорізького війська, ...висунув теорію супремата Січі і незалежності її від городового війська» [3, с. 102].

Вчений так розкриває сутність ідеології Коша: Січ «...єсть центр і джерело влади в війську. Старшина, що рядить... «в городах», узурпувала цю владу, а тепер хоче розпоряджати гетьманською булавою і всякими урядами без січового рішення – це претензія неслухна, рядове козацтво... йде за січовим осередком, на чолі котрого стоїть «кошовий гетьман»... в протиставлення городовому старшинському гетьманові. Січа... змагає до того, щоб поставити в залежність від свого уряду коли не всю городову територію, то принаймні сумежні її частини» [3, с. 103].

І. Виговський сподівався на царську підмогу в упокоренні Січі (через потвердження гетьманства); вдався до її воєнної (ніжинський і прилуцький полки на шляхах до Запорожжя) і продовольчої блокади; готувався до поновлення союзу з Кримом (нейтралізація Січі з півдня).

Запорожжя в протистоянні з Чигирином звертається до царя, вбачаючи в ньому арбітра та протектора. Для Москви це стало якнайзручнішим підґрунтям-виправданням для реалізації стратегічних задумів.

Історик аналізує закиди-звинувачення на адресу І. Виговського та старшин. Перші з них містилися в листі Я. Барабаша до Олексія Михайловича (кінець жовтня 1657 року): «...ламають присягу, ...інших царів, королів і князів невірних беруть собі за панів, а тебе государя і царя... мати не хочуть...» [3, с. 106-107]. 21 (31) листопада М. Іваненко (посланець від Я. Барабаша) подав інструкцію з 7 пунктів, у якій перераховувалися «злочини» І. Виговського та його прибічників: гетьман (іще до його визнання царем) і полковники потайки «...сприся-

глися з князем семигородським, з обома воєводами – волооським і мунтянським, і шлють листи до хана кримського», І. Виговського вибрали гетьманом без участі в раді запорожців і «черні»; Чигирин забороняє запорожцям ходити на кримців [3, с. 108-109].

Промовистими для змалювання картини світоглядних орієнтирів Коша є прохання-пропозиції, подані запорозькими посланцями московським дякам 26 листопада (6 грудня): щоби цар «...велів послати в військо Зап. свого ближнього чоловіка... учинити раду, а на ній позволив нам вибрати гетьмана всім військом Запорізьким... Тій раді, аби в. государ велів бути в Лубнах..., або в Переяславі. А... вибраний гетьман має вчинити присягу на вірне підданство... Коли буде настановлений гетьман... а військо Запорізьке помітить за тим гетьманом зраду... про неї... дасть знати цар. в-ву, та нехай би... нам того провинного гетьмана велів перемінити ... Аби велів вел. г-р. ...бути в городах війська Зап. ... своїм воєводам для охорони міщан і повітових людей, а на тих воєводів і на воєнних людей які з ними будуть щоб збирано і давано стацію з городів Малої Росії. Аби... звелів збирати всякі побори з міщан, купців і орандарів з усіх городів... і тримати... в скарбі в ... Києві і в призначенім часі роздавати військові Запорізькому .... Потім як Військо Зап. вибере гетьмана.. тоді Виговського і його дорадників треба тримати під арештом... аби від них не було потім в війську Зап.... бунту...» [3, с. 113-116].

На думку М. Грушевського «...ці пункти являються результатом... співробітництва запорізької демократії з московською бюрократією» [3, с. 116]. Московські дяки, не сприймаючи соціальних запитів запорожців, трактуючи їх як бездомну та неприкаянну голоту, водночас уміло використовували в своїх єзуїтських задумах. Кошове товариство, задля визнання свого автономного статусу в Козацькій державі, подавало правовий прецедент для її подальшої ліквідації. Січові дезидерати, розроблені «...під сугестією московських дяків...» [3, с. 117] уповні вписувалися в «...ті завдання, які ставило собі на Україні московське правительство і потім переводило й осягало тільки на протягу довгих десятиліть...» [3, с. 117].

Історик убачає в цій догідливо-колаборантській супліці низового козацтва справжню вибухівку. «Українська державність, – стверджує він, – була підмінена. Всі здобутки державної будови останнього десятиліття, часів Хмельницького, поставлені були під знак питання» [3, с. 118]. Дослідник так обґрунтовує свій гіркий присуд: «Против змагань організувати постійну владу, звівши до мінімуму необчислимі впливи безпосередньої демократії – неорганізованих зборів, якими була і зісталася загальна козацька рада... – висувається власне ця ін-

станція...» [3, с. 118]. Кошова спільнота, звертаючись до московської бюрократії, «зробивши з неї арбітра своїх суперечок з старшиною, – пояснює вчений, – ...легкодушно віддає в її руки інтереси українського життя – його будову і провід...» [3, с. 118].

Московський уряд мав усі підстави приголубити такого слухняного союзника. Тому, всупереч проханню І. Виговського, запорозьких посланців не тільки не затримали, а й видали їм проїзний (охоронний) лист. Грамота «Нашого цар. величества войска Запорожского кошовому Якову Барабашу й всему кошовому войску в Запороги», попри здержливість і стилізованість, була вельми знаковою: «...важно було, – підкреслює М. Грушевський, – що цар трактував Січовий Кіш як правомочну організацію .... Для престижу і аспірації Січі це... було дуже багато...» [3, с. 119-120]. Фактично, Царство, за сприяння «запорозької вольниці», стало визначальним зовнішньополітичним чинником Руїни, позаяк «...авторитетові гетьманського осередка і старшині удар завдано незвичайно болючий і в наслідках своїх необчислимий» [3, с. 120].

«Місія» Б. Хитрова мала бути одним із кроків на шляху обмеження української державності. Формально вона була відповіддю на поклик І. Виговського: щоби «...укріпити на гетьманстві... щоб військо Запорізьке було... в послуху» [3, с. 120]. Але монарша милість, засвідчена жалуваною грамотою, уможливилася низкою серйозних поступок, як-то: прийняття царських воевод у визначених містах; утримання московських залог із надходжень до українського скарбу; виведення козацьких підрозділів із Білорусі; готовність до спільної боротьби проти Польщі навесні 1658 року; чергова присяга гетьмана на вірність цареві [3, с. 120-123].

Якщо про завдання очікуваного московського посольства гетьман і старшина лише здогадувалися, то звістка про прихильне прийняття і обнадійливе відпущення царем уповноважених Запорожжя викликала справжній неспокій. Найнебезпечнішим було те, що «низовики» мали підтримку в «городах» [3, с. 124-127].

М. Грушевський виокремлює причини, котрі змусили миргородського полковника М. Пушкаря, ще донедавна пасивно-лояльного, стати антагоністом І. Виговського, претендентом на гетьманську булаву. Передусім історик зауважує на те, що «полтавський полк своїм географічним положенням був тісно зв'язаний з Запоріжжям – економічними і промисловими зв'язками... Це було запілля Січі... Коли Виговський в-осені почав блокаду Запоріжжя і загородив заставами полудневе пограниччя це мусило особливо тяжко впасти на Полтавщину, викликати тут сильне невдоволення...» [3, с. 127]. Хвилювання місцевої люднос-

ті зумовлювалося й тим, що Ю. Немиричу повернено його великі маєтності на Полтавщині – Кобеляки, Білики, Санжари. «Все це..., – підсумовує дослідник, – могло створити в Полтавському полку настільки гострі відносини..., що перед Пушкарем могла стати дилема: пристати до цього руху і зв'язатися з противниками Виговського і старшини, чи виноситися з свого полку, в котрім так довго правив...» [3, с. 128-129]. Відтак М. Грушевський, не відкидаючи й особистих амбіцій М. Пушкаря, підігрітих успіхом запорожців у Москві, все ж вважає, що може й мали рацію гетьманські посланці до царя навесні 1658 року, коли стверджували: «Пушкар і сам тому не рад, та збивають його своєвільники і гультяї» [3, с. 129].

Всі намагання І. Виговського придушити антигетьманський заколот у зародку, сподівання на допомогу Г. Ромодановського, посередництво М. Зюзіна в завоюванні царської довіри виявилися марними. Справжнім ударом для гетьмана була відставка путивльського воєводи, котра сталася не без інспірацій запорожців [3, с. 129-136].

На загальновійськову раду в Переяславі, котра втретє легітимізувала І. Виговського як гетьмана (за присутністю Б. Хитрово, зі складанням присяги гетьманом, наданням йому грамоти), М. Пушкар так і не прибув (натомість фактично окупував територію миргородського полку) [3, с. 137-144]. По укладанню договору 15 (25) лютого 1658 року. Б.Хитрово ще деякий час залишався в Україні; в середині березня, прийнявши присягу на вірність цареві від М. Пушкаря та М. Стринджі, відбув до Москви [3, с. 147]. Натомість гетьман, не довіряючи опозиціонерам, десь на початку березня (н.с.) уклав, за посередництвом Карач-бея, договір із кримським ханом [3, с. 146-149]. Започаткована Руїна поглиблювалася.

Між тим Царство зміцнювало свої позиції в Гетьманщині. 3 квітня 1658 року цар визначив воєвод із залогами в Білу Церкву, Корсунь, Ніжин, Полтаву, Чернігів і Миргород; розрядний приказ розробив інструкцію, котра унормовувала їх діяльність. Загальне керівництво новою адміністрацією покладалося на боярина В. Шереметьєва [3, с. 172-181].

М. Грушевський, розглянувши означену інструкцію, розкриває механізм поступового підпорядкування Москві різних сфер життя «Війська Запорозького». Так, В. Шереметьєв «...через своїх дворян, за поміччю воєводів розсаджених в полкових містах, мав переписати всі доходи коронні, панські, «кляшторні»... і міські, і завести їх збір «на государя». Арендні доходи мали бути здані наново. Адміністрація доходів мала вестися через «ратуші», міські уряди, з поминенням козацької старшини.... Козацтво... обмежене 60-тис. реєстром... Адміністра-

тивний апарат переходив в руки міщанства, що мало вести його під безпосереднім контролем воєвод. Воєводи... мали бути комендантами головніших міст...» [3, с. 181]. Таким чином, «спираючись на міста, – пояснює вчений, – царський уряд... виявляв тенденцію вишукувати... все те, що могло сприяти розвою міщанської верстви, а обмеженню козацької» [3, с. 181]. Звісно, витісняючи козацтво з міста, московська бюрократія перебирала на себе всі управлінські функції від одуреного міщанства.

Найдієвішим способом розхитування й знекровлення Козацької держави стала назовні – посередницько-миротворча, насправді ж – підступно-провокативна тактика Московії в умовах розгортання антигетьманського повстання Я. Барабаша-М. Пушкаря. На підставі документів від супротивних сторін історик відтворює картину суперечливих, із прихованим підґрунтям, українсько-московських відносин навесні-влітку 1658 року.

5 (15) квітня дворянину Апухтіну була надана царська грамота для гетьмана та листи до 17 полковників. У грамоті, окрім докорів І. Виговському «за шатість», висловлювалось прохання відправити до Москви українських делегатів для участі в з'їзді у Вільно задля з'ясування проблеми оформлення наступництва на польському троні (Корона не поспішала з виконанням віленських домовленостей 1656 року); наказувалося «...виготовити граничні мапи» (розмежування між Річчю Посполитою та Московією на українських землях); нагадувалося про прийдешнє прибуття воєвод (окрім Києва – ще у 6 міст); встановлення нагляду над гетьманом («...при нім резидента з невеличкою залогою») [3, с. 182-186].

Доки «місія Апухтіна» дібралася до Чигирина, в Москву 17 (27) квітня з'явилися посланці від М. Пушкаря та С. Довгала зі скаргами на І. Виговського та Г. Лісницького: «Рада в Переяславі була неповна, були тільки ті полковники, що одної гадки з Виговським, а з ними сотників і черні чоловіка по 10,... а з задніпрянських полків і нікого не було». І. Іскра від імені М. Пушкаря просив царя, «...аби зволив зложити нову раду для вибору гетьмана...» [3, с. 187-188]. Як зауважує М. Грушевський, «цей новий вияв українського «бунтарства» не був приємний московській бюрократії. Хоча... ця усобиця була водою на млин московської політики...» [3, с.188], та дещо несвоечасно: царські урядовці гадали, що гетьман і старшина толерантно сприймають «заведення московської адміністрації». Отже, не знеохочуючи донощиків, Москва не дуже схвально сприйняла їх скарги.

Почергово, в квітні-травні, у столиці побували гетьманські посольства (Г. Лісницького; І. Богуна та Є. Бережецького). Їх очільники

у перемовинах із московськими дяками відкидали всі звинувачення в зрадництві І. Виговського; просили не йняти віри заколотникам, звідомляли про їхні розбійні дії. Найголовніше – подавали власне бачення причини розростання повстання: «...з того часу як Стринжа дав фальшиву вість на Запоріжжя про грамоту твого цар. в-ва, ніби дозволяєш вибрати на Запоріжжі гетьманом кого схочуть, ...так за його підущенням так люди розбунтувалися, що всі чисто повиходили на Запоріжжя .... Покірно... прохаємо грамоти, котра була б противна брехні... всіх бунтівників...» [3, с. 194-195]. У відповідь на прохання-виправдання гетьманських уповноважених В. Шереметьєв оголосив монаршу резолюцію: цар «... посилає на Запоріжжя грамоту і дворянина... Дворянин... має скликати раду, вчитати на ній... грамоту і ..., щоб тих які розвівали... ворохобні чутки, покарано за військовим правом...» [3, с. 201].

Але царські обіцянки-розпорядження були не тільки запізнілими, а й формальними. Відтак І. Виговський повідомив прибулому в Чигирин 1(11) травня Апухтіну: «Я скільки разів просив..., щоб в. госрь велів приборкати... бунтівників – Пушкаря з самовільцями, що зачинають уособицю й кровопролиття між православними христіанами війська Запорізького...; та в. государ мене не пожалував..., Пушкареві дано грамоти, а він... робить бунти .... Тепер до мене прийшла Орда з Карач-беєм, 40 тис. ... Мені далі... самовільців терпіти не можна: іду на них війною сам...»[3, с. 206-207].

«Обидві партії: гетьмансько-старшинська і запорізько-чернецька (пушкарівська), – з сумом констатував М. Грушевський, – наввипередки старались поширити круг своїх впливів і тероризувати противників – і зброєю, і покличками Москви, Запоріжжя, Орди» [3, с. 212].

Найболючіше, що супротивники повсякчас зверталися за верховним присудом до Москви. Та все більше І. Виговський і його прибічники усвідомлювали дволикість московітів. Зокрема, царський посланець П. Скуратов отримав на миротворчі пропозиції гнівну і різку відповідь гетьмана: «Ніякими грамотами Пушкаря спинити не можна, треба було його стягти...» [3, с. 225]; «Ми присягали в. государеві..., що він наших прав не порушить...: ні полковникові ні кому іншому грамоти не мають даватись, всім править сам гетьман. А ви поробили всіх гетьманами: подавали грамоти Пушкареві та Барабашеві, і від тих грамот піднялися бунти» [3, с. 226].

Завершально-трагічні події розгорнулися під Полтавою 1 (11) червня: за підмогою орди І. Виговський здобув перемогу, М. Пушкар загинув, Я. Барабаш утік до царського містечка Колонтаєва. Союзники як винагороду за підмогу «...зібрали невільника на Полуозері силу,

але... військо... підняло за це на Виговського крик..., і він дозволив... відібрати у татар той ясир...» [3, с. 235].

Гетьман переймався тим, що чимало заколотників утекло на Слобожанщину. «Виговський і старшина, – підкреслює М. Грушевський, – правильно оцінювали, що ці маси своєвільців за московською границею будуть кадрами для нового руху, як тільки обставини сприятливо зложаться для цього. Але царський уряд... заходів против еміграції не зробив... «Виговское разорене» руїна Виговського стала епохою в зрості населення Слобідщини» [3, с. 242].

Неупередженою, науково зваженою бачиться оцінка М. Грушевським дій І. Виговського в цей первісний і, мабуть, найнебезпечніший період розгортання соціально-політичної кризи в Україні – Руїни. «Погром пушкарівців, – розмірковує вчений, – мусив здаватися Виговському і його однодумцям великим успіхом. Не тільки воєнним, стратегічним, але і соціальним, політичним, дипломатичним» [3, с. 243]. Дії опозиції об'єктивно руйнували Козацьку республіку, а тому «... Виговський став спасителем української державності...» [3, с. 243]. Царство, застрашене погромницькою, з соціальним підґрунтям, стороною руху, в найкритичніший момент відмовилося від його відвертої підтримки. Проте перемога «майстра дипломатичної інтриги» була куплена задорого. «Ідучи на взаводи з опозицією, що вхопилася за московську клямку, – пояснює історик, – приходилось прохати Москву про те, що було б зарізом для себе» [3, с. 244]. Воєводи із залогами в головних козацьких містах, контроль московської адміністрації в різних сферах українського життя, перереєстрація козацького війська під її наглядом – все це підтягло б «...українську державність, котру [старшина] старанно боронила в боротьбі з черню» [3, с. 244]. М. Грушевський переконаний, що уряд І. Виговського змушений був надати ультралояльні обіцянки та запевнення задля відвернення інтервенції «союзників» і якнайшвидшої розправи з московськими підголосками в Україні, «... а затим піти на розрив з Москвою» [3, с. 245].

Аналізуючи первісні зовнішньополітичні орієнтири І. Виговського, вчений стверджує, що той «спочатку... хотів продовжити політику Хмельницького: триматися по можливості нейтрально між Москвою і Швецією, Кримом і Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні, зміцнити її новий лад і порядок та своє власне становище» [2, с. 324]. Так, 7 (17) серпня 1657 року, перебуваючи в статусі генерального писаря, І. Виговський підписує союзницьку декларацію з представником трансільванського князя Ф. Шебеші. Найсуттєвіше в ній – готовність козацького генералітету «...рушити з усім військом, аби йому [Д'єрду II Ракоці]... здобути» [3, с. 10] втрачений трон; зобов'язання, в разі

порозуміння, збройно допомагати Трансильванії, «коли... котрийсь неприятель – як Порта, татари й інші схотіли б напасти на... краї, що до того князівства належать...» [3, с. 10]. У середині вересня того ж року гетьман намагається поновити добросусідські відносини з Кримським ханством (задля укладання мирного трактату навіть погоджується особисто прибути до Бахчисараю).

На особливу увагу заслуговує українсько-шведський договір від 6(16) жовтня 1657 року, що сприймався його авторами як логічне продовження й оформлення військово-дипломатичних взаємин двох держав за гетьманування Б.Хмельницького [4, с. 213]. У трактаті проголошувалося, що «має бути вічна приязнь і постійний союз між королем шведським і його наступниками з одної сторони, і яснов. гетьманом і військом Запорізьким з другої. Обов'язуються вони цим договором до обопільної любові, приязні, помочі і воєнної спілки против спільних ворогів і тих що помагають ворогам другої сторони – з виключкою світл. князя московського, з котрим військо Запорізьке зв'язане тісним (формальним) союзом і буде йому захищувати вірність непорушно» [3, с. 64].

М. Грушевський наголошує, що вісім «Договірних пунктів», запропонованих гетьманом послові шведського короля, засвідчують курс І. Виговського на незалежнення й соборність Української держави. Зокрема передбачалося, що «... король шведський признає і проголосить військо Запорізьке з підвладними йому провінціями за наряд свобідний і нікому не підлеглий, і цю свободу й інтереси боронитиме против усіх неприятелів. Границі і території володінь Запорозького війська признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Висли, але й до границь Прусії, пообіцяє спільними силами здобувати і до Зап. війська віддавати – як от у Литві воєводство Берестейське і Новгородське... Як би прийшлося королеві шведському миритися з поляками, то не інакше він мав би ввійти в згоду, ніжби поляки проголосили військо Запорозьке з його землями за наряд свобідний, виріклися всіх претензій і згадані границі потвердили б не тільки спеціальним записом, але і присягою, за котру заручить світл. король шведський...» [3, с. 65].

Але «...реальна вартість нового союзного трактату, – із жалем констатує учений, – була мінімальна» [3, с. 69]. Бо ж «... незадовго удари, задані поляками шведам на Балтійським помор'ю, в Помор'ю, Прусії і Інфлянтах, примусили Карла відложити агресивні плани на Польщу і постаратися за всяку ціну помиритися з нею» [3, с. 69]. Відтак, «... Швеція... не могла служити опорою для України. Залишалась Польща і Москва...» [2, с. 325].

На думку М. Грушевського у взаєминах із Річчю Посполитою І. Виговський був вельми обережний. Аналізуючи перебіг українсько-поль-

ських перетрактацій у серпні-жовтні 1657 року (місія С.-К.Беньовського до Чигирина), вчений підкреслював послідовність гетьмана у відстоюванні національних інтересів: «...уряд Виговського... знов-таки положив натиск на необхідність заховати status quo на західній границі – вимагав аби за козаками полишено, те що вони придбали тут під час кампанії Ждановича, і навіть не перешкоджувано дальшій мирній козацькій експансії...» [3, с. 287-288]. Зокрема, у Корсуні вдалося укласти перемир'я з Короною: «...край між Горинню і Случчю з своїми маєтностями му- сить бути вільний від переходу війська як нашого, так і польського, але залоги (козацькі) не мають бути виведені відти, бо це була б кривда і нам і тим що їх просили» [3, с. 292]. На думку М. Грушевського, С.-К. Беньовський пішов на замирення «...в інтересах сподіваної унії... на півроку, до Зелених свят [...]». Сподіваючися, що на веснянім соймі справа українсько-польська буде полагоджена дефінітивно, він гарантував, що... польське військо не буде вступати на територію козацького протекторату...» [3, с. 288]. С.-К. Беньовський – «директор згоди» – твердо дотримувався умов перемир'я, «... вповні покладався на запевнення Виговського і Тетері...»; кінцево «... вдалось утримати Польщу від наступу і зламання границі під час війни з Пушкарем...» [3, с. 11].

М. Грушевський влучно характеризував сутність польської політики І.Виговського в догадяцький період: «... не дати полякам використати українські усобиці для походу на Україну і утримувати в цілості західню лінію, все це ціною обіцянок тієї повної «комбінації», «компланації» і т.д. (вирази очевидно умисно неясні!) і деяких дрібних уступок – теж по можливості більше «язиком», чим на ділі» [3, с. 310].

Навіть в умовах розгортання суспільної кризи в Україні, зовнішнім каталізатором якої виступала Московія, польська карта залишалася останньою в дипломатичній колоді Виговського. «До самої весни 1658 р., – стверджує М.Грушевський, – ніщо не віщувало ... різкого звороту в українсько-польських відносинах. Гетьманський уряд вів попередню лінію. Годував польський двір солодкими словами і приємними обіцянками і вичікував повороту до Польщі свого союзника – шведського короля, сподіваючися з тим нового обороту польських справ, а на московську адресу жалувався на ворожі польські замисли, старався розбудити підозріння і по можливості вплинути на відновлення московських операцій проти Польщі. Одночасно – запевняючи польські круги в своїм бажанні відновити приязні і навіть підданські відносини, пильнував якомога поширити сферу своїх фактичних впливів в Західній Україні – територію козацького протекторату над тутешньою шляхтою, містами, православним духовенством і т.д., в очікуванні моменту, коли сприятливі обставини дали б спромогу виразно і безо-

воротно проголосити ці західні землі частиною Козацької України – по Буг чи по Віслу, в залежності від обставин» [3, с. 286].

Висновки. Отже, дипломатія І. Виговського упродовж осені 1657 – літа 1658 років засадничо вибудовувалася як і за Б.Хмельницького (пам'ятаємо, що співтворцем зовнішньої політики великого Богдана був його генеральний писар). Говорячи про козацьких керманічів, передусім – про І.Виговського та І.Мазепу, М.Грушевський наголошував: вони « ... на взір старого Хмельницького пробували опиратися на всі можливі міжнародні комбінації і фактори – Москву, Польщу, Швецію, Туреччину, Крим. Забезпечення української автономії – се ґрунт, се правдива дійсна вісь, коло якої оберталася українська політика другої половини XVII в.» [1, с. 392].

Література

1. *Грушевський М. С.* Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2005. – Т.2: Серія «Суспільно-політичні твори (1907- 1914)». – С. 386-396.

2. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. Грушевський / Укладачі Й.Й. Брояк, В.Ф. Верстюк. – Донецьк: Тов. ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.

3. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11т., 12кн. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1998. – Т.10. – 408 с.

4. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа / М.Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 398 с.

1. Grushevs'kiy M.S. Vighovskiy i Mazepa / M.S.Grushevs'kiy // Grushevs'kiy M.S. Tвори: U 50 t. / Redkol.: P.Sokhan', YA.Dashkevich, Í.Girich ta in.; Golovy. red. P.Sokhan'. – L'viv: Svít, 2005. – T. 2: Seriya «Suspil'no-politichni tvori (1907-1914)». – S. 386-396.

2. Grushevs'kiy M. Ílyustrovana ístoriya Ukraїni z dodatkami ta dopovnenniyami / M.Grushevs'kiy / Ukladachi Y.Y.Broyak, V.F.Verstyuk. – Donets'k: Tov. VKF «BAO», 2006. – 736 s.

3. Grushevs'kiy M. Ístoriya Ukraїni-Rusi: V 11 t., 12 kn. / M.Grushevs'kiy. – K.: Naukova dumka, 1998. – T. 10. – 408 s.

4. Grushevskiy M. Ocherk istorii ukrainskogo naroda / M.Grushevskiy. – K.: Lybid', 1990. – 398 s.

Diptan I. I.

UKRAINIAN STATE IDEA OF IVAN VYHOVSKY HETMANSHIP: THE VISION OF MYKHAİLO HRUSHEVSKY

The key problems of Ivan Vyghovsky's rule (the main problem among them – is Gadiatskiy pact in 1658) in Mykhaïlo Grushevskiy's works are considered in the article. It's emphasized the scientist's ambiguity in treatment of polish Ukrainian compromise in 1658. On the one hand the researcher highly evaluates Ivan

Vyghovskiy and his like minded persons for their realization the basic idea of social and political development of Ukrainian nation, the necessity of being independent and trying to legalize it in the appropriate paragraphs of “Big kingdom of Russia”. On the other hand emphasizes the factors which caused the union “lack of vitality” and hopeless of I. Vyghovskiy’s polish foreign policy choice.

In the scientist’s conception the compromise of 1658 is the result of a combination of a set of factors, opposing tendencies, which had a deep foundation; the current geopolitical realities. For the «Zaporizhzhya Army» it was seen as a salvation from the expansionist, incorporationist policy of Muscovy, the mechanism of affirmation of the Orthodox « Grand Duchy of Rus» as an equal component of the reorganized Commonwealth.

Mykhailo Hrushevsky, while paying tribute to the Treaty of Hadiach as a political and legal act, which testified to the level of state thinking of the then Ukrainian elite, indicates, at the same time, his doom.

First of all, the historian observes that the treatise was in a hurry, under pressure of circumstances, it may have a temporary character. The most dangerous thing in the treaty is the «... competition of the Cossack and Nobility element ...». The researcher believes that the basis of the Hadiach Union was nobility, because it was called «... to restore the economic and political affluence ... of this social stratum ...». Even the acquisition of the nobility’s rights by the Cossack sergeant «... meant only the strengthening of the nobility stratum against the Cossack masses». Therefore, for the Cossack public (for the common people - moreover, because it was not mentioned in the treaty) the union was unacceptable. In addition, the weak power of the Commonwealth government was incapable of fulfilling allied obligations to the «Zaporizhzhya Army» and the magnate-nobility community has demonstrated its inability to engage in relations with it on a parity basis.

In contrast to the Hadiach apologists in 1658, who admired the preferences for the Ukrainian in the field of education and culture. Mykhailo Hrushevsky convincingly states: «For us, from a retrospective perspective, it is quite clear that the Hadiach Union did not look to be successful ...».

In fact, only a formal Ukrainian-Polish compromise on the 6th(16th) September 1658, could have been the basis of a federal union of Ukraine, Poland and Lithuania: the really progressive provisions of the treaty, which were proposed by Y. Nemirich - I. Vyhovskiy, were already limited in time by signing it near Hadiach ; then - substantially eliminated in the process of ratification by the Warsaw Sejm; The illogical view of the coexistence of the Cossack emancipated Ukraine with the state-regulated Crown (with privileged nobility and followed by a feudal dependent slap) is seen in the «renewed» Commonwealth. That is why the Hadiach Treaty eventually became one of the decisive factors in defeat of Vyhovskiy as a hetman. And at the same time it remains a Memorandum of such a desired mutual forgiveness and consent of the elites of the two peoples for a better life of each of them.

Keywords: *Ivan Vigovsky, Mykhailo Grushevsky, Hetman, Zaporozs'ke army, Hadiach Union, Grand princedom of Rus, diplomacy.*

Надійшла до редакції 16.10.2018 р.